TÜRK EDEBİYATI TARİHİ

Atsız

ÖTÜKEN

İÇİNDEKİLER

Önsöz/ Yağmur Atsız 7
Şanslıyım / Buğra Atsız 9
I- Edebiyat ve Edebiyat Tarihi 11
II- İslâmiyetten Önce Türk Tarihi 15
III- İslâmiyetten Önce Türk Medeniyeti 25
IV- İslâmiyetten Önce Türk Destanı 30
1- Yaratılış Destanı 31
2- Saka Destanı 34
3- Kun-Oğuz destanı 46
4- Siyenpi Destanı 66
5- Gök Türk Destanı 67
6- Dokuz Oğuz - Uygur destanı 71
V - İslâmiyetten Önce Türk Edebiyatı 78
1 - Kunlar Çağında Türk Edebiyatı 79
2- Gök Türkler Çağında Türk Edebiyatı 85
3- Uygurlar Çağında Türk Edebiyatı 117
VI-Karahanlılar Çağında Türk Edebiyatı 123
1- Destanî Edebiyat 132
2- Halk Edebiyatı 133
3- Klâsik Edebiyat 143
4- Dinî Edebiyat 150
VII-Selçüklüler Çağında Türk Edebiyatı 152
1- Selçüklüler Çağında Tasavvuf Şairleri ve Tasavvufî Eserler 158
2- Selçüklüler Çağında Dil Eserleri 163

VIII- Edebiyat Tarihiyle İlgili Diğer Makaleler 167
1- Dede Korkut Kitabı Hakkında 167
2- Kitap Tahlili: Dede Korkut 170
3- 16. Asır Şairlerinden Edirneli Nazmî'nin Eseri ve Bu Eserin Türk Dili ve Kültürü Bakımından Ehemmiyeti 178
4- Koca Râgıp Paşa, Haşmet ve Fıtnat Hanım Arasında Şakalar 193
5- İki Mühim Eser 199
6- Sessiz Hizmetler 203
7- Türk Dili 208
8- Türk Dilinde Ekler ve Kökler 211

ÖNSÖZ

Yaşasaydı

Nihâl Atsız yaşasaydı bugün 87 yaşında olacaktı.

Yaşasaydı...

Son zamanlarda sık sık düşünüyorum, acaba yaşasaydı bu olanlara ne derdi? Bütün ömrü boyunca uzak diyarlardaki tutsak Türklerin birgün özgürlüklerine kavuşacaklarını hayâl etmişti. Bu hayâlin mutlaka gerçekleşeceğine inanıyor, ancak epeyi ileri bir târihte olacağını tahmin ediyordu. Ayrıca bunun çok kanlı biçimde olacağını ve sonunda, bütün Türklerin tek bir bayrak altında toplanacağını öngörüyordu. Yâni Turancıydı.

Sovyet-Rus İmparatorluğu için "*çok iri, çok güçlü. yumruğu olan, ama kalp hastası bir boksör*" benzetmesini yapardı. Bu "*boksör'ün* günün birinde kalp sektesinden olduğu yere yığılıp kalmadan önce çevresinde büyük tahribat meydana getireceğini söylerdi.

Bugün, gazetecilik ve televizyonculuk gereği Azerbaycan'da, Türkmenistan'da dolaşırken hep aklıma Atsız geliyor ve, *'Yaşasaydı,* diye düşünüyorum, o da *şimdi buraları dolaşacak ve ömrü boyunca-tâbir câzse- 'ezbere' tasvir ettiği soydaşlarını bizzat tanıma fırsatı bulacaktı.*

Artık bundan haz mı duyardı, yoksa hayâl kırıklığına mı uğrardı, orasını bir yana bırakıyorum. Fakat herhalde, bütün ömrü boyunca uğrunda kişisel ve meslekî her türlü fedâkârlığa katlandığı bir fikrin, böyle, adetâ kendiliğinden gerçekleştiğini görmek, onu şâdederdi.

Atsız'ın, kendimi bildim bileli asla kabul edemediğim, yaradılışıma kökünden ters gelen inancı ırkçılığıydı. Acaba bu dünyâ görüşü, çok iyi hâkim olduğu târih metodolojisi bakımından bilimsel tahlillerini kısmen zayıflatmış mıdır, bilemiyorum. Belki bu yüzden, vardığı sonuçların bir bölümü yeterince sıhhatli olamamıştır. Bunun değerlendirmesini günümüzün ve geleceğin tarihçilerine bırakmak yerinde olur. Herşeye rağmen hâlâ değerinden birşey kaybetmemiş başvuru eserleri hazırlamış olduğuna inanıyorum.

Romantik bir milliyetçiliğin renklerini ve havasını taşıyan romanları ise ayrı bir bahistir. Bunlardan bâzılarının neredeyse 20. basıma merdiven dayamış bulunmaları, kelimenin tam anlamıyla nesilden nesile ilgi görmelerinin kanıtıdır.

Bunlara, pek kötü sayılmayacak bir şâir olduğunu da eklemeliyiz.

Neticede Atsız, hatâları, sevapları, kinleri, sevgileri, polemikleri, bilimsel araştırmaları ve edebî çalışmalarıyla bir devre -tek başına değilse bile- kendi çapında damgasını basmış olan birkaç imzadan biridir.

Yağmur Atsız
Köln, 6 Şubat 1992

'Şanslıyım…'

Hayatını Türkçülüğe vakfetmiş bir kişi olarak bugün hayatta olsaydı belki değil, muhakkak Sovyet Rusya'nın yıkılmasına, komünizmin ölüşüne sevinecek ve Türklüğün yavaş yavaş hürriyetine kavuşmasından olağanüstü bir memnuniyet duyacaktı. Bundan eminim. Ölümünden iki yıl kadar önce Türkiye'yi ziyaretim esnasında, kendisiyle son olarak karşılıklı görüştüğüm zamanı hatırlıyorum. Bezgindi. Türkiye Cumhuriyeti'nin iç siyâsetindeki olaylara canı sıkılıyor ve politikacılarımızın basiretsizliğinden şikâyet ediyordu. Hayatta olsaydı sanırım siyâsî hayatımızda fazla bir değişiklik olmadığı için bu şikâyetleri devam edecek, buna karşılık Asya Türkleri'nin durumunun iyiye gittiğini görerek belki bununla avunacaktı. Kim bilir?

Kendisini en iyi tanıyan biz aile efradı bile ruhunda ne gibi fırtınaların estiğini her zaman kestiremiyor, sadece sezebiliyorduk. Fazla konuştuğunu hatırlamıyorum. Yalnız konuşmaya başladığı zaman da, sohbetlerine doyum olmadığını hatırlıyorum. Türklük ve Türklerle ilgili bütün meselelerde, çocuk yaşımdan beri onun ekolünden geçtiğim için kendimi çok şanslı sayıyorum. Okul hayatım sırasında da Türk târihi, dili ve edebiyatı konularında bana çok iyi öğretmenlik yaptığı gibi, vakit buldukça arkadaşlarıma bile yardıma koşardı. Başı darda olan bir kız arkadaşıma yardım için, bir gün kısa bir kompozisyon yazmıştı. Birçok gün sonra kendisine kompozisyondan "altı" aldığını söylediğim zaman attığı kahkaha, hâlâ kulaklarımdadır.

Onu anlatmak kolay bir iş değil. Onu en iyi tanıyan insanlardan biri olmama rağmen, hakkında yazmak da kolay değil. Onunla birlikte olmak gerekti. Ben oldum.

Eminim ki şu anda, Tanrı Dağları'nın zirvesinde bizleri gözlüyordur.

Buğra Atsız
Münih, 16 Mart 1992

I- Edebiyat ve Edebiyat Tarihi

Güzel Sanatlar

İnsanlarda alelade duygulardan ve düşüncelerden başka bir de bedîî duygular ve yüksek düşünceler vardır. Güzel sanatlar dediğimiz bilgi şubeleri bu bedîî duygulardan ve yüksek düşüncelerden doğar. Bedîî duygu demek güzellikler ve iyilikler karşısında duyulan yahut güzellik ve iyilik yaratmak kabiliyetinde olan duygudur. Yüksek düşünce ve de günlük düşüncelerin üstünde iyiyi, doğruyu, güzeli yaratacak olan düşüncedir. Yani bedîî duygu ve yüksek düşünce demek insan duygusunun ve düşüncesinin yaratıcı tarafı demektir.

İşte bu bedîî duygularla yüksek düşüncelerin söz ve yazı ile ifadesine heykeltıraşlık ve mimarlık deriz. Güzel sanatlar bu saydığımız beş bilgi şubesinden yani edebiyat, musiki, resim, heykeltıraşlık ve mimarlıktan ibarettir. Bununla beraber diğer sanatlardan bazılarının da güzel sanata kaçan tarafları vardır. Meselâ marangozluk alelade bir sanat olduğu halde marangozluğun ince ve ileri bir şekli olan oymacılık güzel sanatlardan sayılabilir.

Edebiyat

Bedîî duygu ve yüksek düşüncenin söz ve yazı ile ifadesine edebiyat denir. Bu tarife göre edebiyat çerçevesine giren eserlerin pek az olması icap eder. Çünkü okuduğumuz pek çok şiir, hikâye ve romanın bedîî duygudan, yüksek düşünceden mahrum olduğunu görüyoruz. Fakat buna rağmen böyle birçok eserler edebiyat çerçevesine girer. Çünkü bir milleteki halkın hepsi aynı seviyede değildir. Türlü seviyelerde ve türlü düşüncelere malik insan kümeleri vardır. Bazı eserler yüksek düşüncelerin ve bedîî duyguların mahsulü olmamakla beraber bir sınıf halk tarafından sevilir, tutulur. Bu eser o sınıf için iyi, güzel ve yüksektir. Bundan dolayı muhtelif seviyelere hitap eden eserleri edebiyat adı altında toplarız. Fakat hiç şüphesiz asıl edebî eserler yüksek kültürlü ve millî seciyesi kuvvetli insanlara hitap eden edebiyattır. Ötekilerine ise "sınıf edebiyatı" veya "zümre edebiyatı" demek daha doğrudur.

Edebiyat iki türlüdür: Sözlü edebiyat, yazılı edebiyat. Bir millet geri bir halde iken, daha yazısı yokken onun sözlü bir edebiyatı vardır. Bu edebiyat babadan oğula, ağızdan ağıza geçerek millet içinde yaşayan ve masallar, türküler, darbımesellerden ibaret olan bir edebiyattır. Yazılı edebiyat ise bir milletin yazıyı icat veya kabulünden sonra meydana getirdiği ve taşlara, kâğıtlara yazdığı bir edebiyattır. Bununla beraber yazısı olan ilerlemiş bir millette de bir yandan sözlü edebiyat devam edebilir. Meselâ Türkler ileri bir millet oldukları, asırlardanberi yazılı bir edebiyata malik bulundukları halde bir yandan da sözlü bir edebiyatları vardır. Darbımeseller, mâniler, türküler, masallar, fıkralar vesaire... Fakat bu sözlü edebiyat mahsulleri mütemadiyen yazıya geçirildiğinden ve içtimaî hayatın değişmesi dolayısıyla yeni mahsul ver-

mekte gitgide daha kısır davrandığından sözlü edebiyat günden güne küçülüp daralmaktadır.

Edebiyat tarihi

Edebiyat tarihi, tarihin bir koludur. Bir milletin edebî mahsullerini yahut başka bir tarifle duygu ve düşünce mahsullerini, tarih çerçevesi içinde, mütalaa eder. Her edebî eser ve her şair bir milletin ve bir tarih devrinin yetiştirmesi olduğu için edebiyat tarihini de tarih umumî gidişi içinde görmek lâzımdır.

Bir ağacın yemiş verme şartlarını incelerken nasıl onun toprağını da göz önünde bulundurmak lazımsa, edebî mahsullerin nasıl meydana geldiğini anlamak için de o devrin tarihini bilmek icap eder. O halde Türk edebiyatı tarihi demek, Türklerin en eski çağlardan günümüze kadar meydana getirdikleri duygu ve düşünce mahsullerinin asır asır, o asrın tarihi içinde mütalaası demektir. Tabiîdir ki edebiyat tarihini iyi anlamak için bütün medeniyet unsurlarının da tarihini önceden bilmek şarttır. Böyle olmazsa edebî eserlerin doğuşundaki sebep ve neticeler iyi anlaşılamaz. Edebiyat tarihi medeniyet tarihinden pek az farklıdır.

Türk tarihi üç büyük çağa ayrılır:

1- Uzak doğu medeniyeti çerçevesinde (İslâmiyetten önceki) Türk tarihi;

2- Yakın doğu medeniyeti çerçevesinde (İslâmî devirde) Türk tarihi;

3- Batı medeniyeti çerçevesinde Türk tarihi.

Birinci devir Türklerin İslâmiyeti kabulüne kadar yani onuncu milâdî asra kadar sürer.

İkinci devir onuncu asırdan Tanzimata kadar yani 1839 yılına kadar sürer.

Üçüncü devir ise 1839'dan sonraki zamandır.

Türk edebiyatı da üç devreye göre üç büyük karakter gösteren üç büyük bölüme ayrılır.

II- İslâmiyetten Önce Türk Tarihi

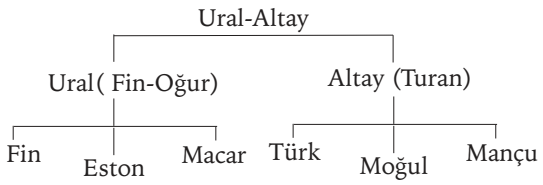
Anayurt

Türklerin anayurdu Orta Asya'nın batı bölümleridir. Tiyanşan yahut Tanrı dağları denilen sıradağ Türkelinin belkemiğidir. Türkistan'a hayat veren büyük ırkların çoğu buradan çıkar. Bugün Moğulistan dediğimiz yer de eskiden Türk ülkesiydi. Türkelinin batı sınırı Edil ırmağıdır. Bu ülkenin iklimi umumiyetle sert olup büyük bozkırlarla doludur. Geniş mesafeler arasında az insanlar otururdu. Bu iklim ve yayla-bozkır hayatı Türkleri az konuşkan, ciddî, sert, kuvvetli ve cesur yapmıştır. Türklerin tarihini öğrenirken anayurtta oturan Türklerle anayurt dışına çıkıp kalabalık yabancılarla karışan ve yabancılar üzerinde hâkim ve azlık halinde kalan Türklerin tarihini ayırmak lâzımdır. Biz, tabiî anayurtta kalan Türklerden bahsedeceğiz. Anayurt Türklerinin tarihi aralıksız bir tarih silsilesidir. Anayurt dışı Türklerinin tarihi ise kesik parçalardır.

Türk Irkı

Türk ırkı tarihten önceki zamanlarda teşekkül ettiği için onu meydana getiren unsurları iyice bilmiyoruz. Yalnız bu ırk esas itibariyle brakisefaldir. Bir kısmı sarışın-açık renk gözlü, bir kısmı da kara saçlı-koyu renk gözlü

olmakla beraber yüzün biçimi bakımından birbirlerine çok benzerler. Elmacık kemikleri biraz çıkık, gözler biraz çekiktir. Türk ırkı uzun veya orta boylu insanlardan mürekkeptir. Dilleri göz önünde bulundurulmak şartıyla Moğullar ve Mançularla akrabadırlar. Hattâ Macar-Fin-Estonlardan mürekkep olan "Ural" veya "Fin-Oğur" zümresi ile de akrabalıkları muhtemeldir. Bu takdirde Türklerin mensup bulunduğu "Altay" veya "Turan" zümresi ile Ural zümresinin yakınlığını şöyle bir şema ile gösterebiliriz.

"Turan" adını altı millete birden vererek "Ural-Altay" yerine "Turan" kelimesini kullananlar da vardır.

Sakalar

Tarihte bilinen en eski Türkler Sakalardır. Bunların varlığı millâttan önceki yedinci asırdan başlar. Hiç şüphesiz bunlardan daha önce de Türkler, yani Türklerin ataları olan boylar vardı. Fakat onlar hakkındaki bilgimiz pek eksiktir ve tarihî sayılamaz. Sakalar orta Tiyanşan'da yaşıyorlardı. Bunların daha batısında, yani Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında da Sakaların büyük bir kolu sayılan Mesagetler bulunuyordu. Sakalar, İranlılarla durmaksızın çarpışmışlardır. Bunların bir kahramanı milâttan önce 624'te İranlılar tarafından hile ile öldürülmüştür. İran padişahı Kirus milâttan önce 545-539 yıllarında

Sakalarla çarpışarak Batı Türkistan'ın cenup bölümlerini zaptetti. Sırderya'ya kadar ilerledi. Fakat Mesagetlerin kadın hükümdarı "Tamiris" yahut "Demurus"la yaptığı savaşta yenilip öldü.

Milâttan önce 330-327 arasında Makedonyalı İskender kumandasındaki Yunanlılar batı Türkistan'a cenuptan saldırdılar. O zaman Türkistan'ın nüfusu pek azdı. Bununla beraber İskender pek sert bir müdafaa karşısında kaldığından birçok şehirlerin ahalisini kılıçtan geçirdi. İskender'in bu kıyıcılığı karşısında Türkistan halkının çoğu doğuya, Çin sınırlarına doğru kaçıştılar.

Kunlar

Bu kaçışanlar Çin'in şimalinde yerleşerek ve daha önceleri de orada bulunanlarla karışarak birkaç beğlik kurdular. Bu beğliklerden Kunlar ötekilerini ortadan kaldırarak bütün Türk ırkını bir bayrak altında birleştirdiler. Hâkimiyetleri Kora'dan Edil'e kadar uzanıyordu. Bunların tarihinde mühim rol oynayan ve edebiyata da geçen bir ünlü hükümdar vardır ki adı "Mete" veya "Motun" dur. Onun babası Tuman Yabgu milâttan önce 220'den beri Kunların yabgusu yani hükümdarı idi. Mete veliaht idi. Fakat Tuman'ın başka bir karısı kendi oğlunu veliaht yapmak için bir plân kurdu: Tuman'ı kandırarak Mete'yi cenup komşuları Yüeçi Türklerine rehin göndertti. O zamanın hukukunca rehin, barış için bir teminattı. Barışı bozanın rehini öldürülürdü. Üveyi anası Mete'yi rehin olarak yollattıktan sonra Tuman'ı yine kandırarak Yüeçilere savaş açtırdı. Tabiî Yüeçiler de öldürmek için Mete'yi aradılar. Mete Yüeçilerin atlarına binerek kendi yurduna kaçabildi. Buna sevinen babası Mete'ye 10.000 çadır halkı tımar verdi. Fakat babasına ve üvey anasına karşı korkunç bir kin besleyen Mete onlardan öç almaktan

başka bir şey düşünmüyordu. 10.000 çadır halkından 10.000 asker seçerek bunları görülmemiş bir disiplinle yetiştirmeğe koyuldu. Verdiği buyruklara baş eğmeyenin cezası ölümdü. Askerlerine en değerli malları olan atlarına ok atmalarını emrettiği zaman bir takımı bunu yapamadılar. Bunlar acımaksızın öldürüldü. En sonra pek zalimane bir emir daha aldılar. Mete sevgilisini nişangâh yapıp ok attı ve askerlerine de karılarına ok atmalarını emretti. Dehşet içinde kalıp buyruğa baş eğmeyenler idam olundu. İşte Mete bu kadar sadık ve disiplinli bir ordu ile babasının üzerine yürüyerek onu mahvetti. Üvey anası ve üvey kardeşini, onların taraftarlarını da mahvederek yabgu oldu (M.Ö. 209).

Türk tarihinin harikulade bir şahsiyeti olan Mete dâhilî bir savaş sonunda tahta çıktığı zaman doğu komşuları olan Tung-hular (bugünkü Mançurya'da oturuyorlardı) bundan istifade etmek istediler. Mete'ye elçi göndererek günde 500 kilometre koşan bir atını istediler. Kurultayın vermek istememesine rağmen Mete atını verdi. Tung-hular bu sefer Mete'nin karısını istediler. Savaşa bahane arıyorlardı. Kurultay bu hareketi pek vicdansızca görerek reddetmek istedi. Mete şahsî sevgisinin milletini korkunç düşmanlarla savaşa sürükleyecek kadar fazla olmadığını söyleyerek reddetti. Karısını gönderdi. Tung-hular yeniden elçi göndererek iki devlet arasındaki çorak bir toprak parçasını istediler. Burası Kunlarındı. Fakat çorak olduğu için oradan askerlerini çekmişlerdi. Kurultay bu değersiz toprağı vermekte mahzur görmedi. Fakat Mete at ve karısını kendi şahsına ait olduğu için verdiğini, toprağın ise kimsenin malı olmayıp devletin temeli olduğunu söyledi. Vermek fikrinde olan beğleri idam ettirdi. Anî bir baskınla Tung-hular üzerine yürüyerek onları mahvetti. Bütün ülkelerini ele geçirdi. Bunlardan sonra Çin'i yenip vergiye bağladı. Edil'e kadar yürüyerek ora-

lardaki bütün Türk beğliklerini birleştirdi. Sonra devletinde teşkilât yaptı. Devleti iki büyük parçaya ayırarak herbirine bir beğlerbeği koydu. Herbirini de tekrar 12 bölüme ayırdı. Bu suretle devlet 24 parçaya ayrılmış oluyordu. Her parçanın başında bir tümenbaşı bulunuyordu. Ordu 10,100,1000 kişilik kıt'alardan mürekkepti. Bunların başında onbaşı, yüzbaşı, binbaşılar vardı. Mete bugünkü Türk ordusuna kadar devam eden bir askerî teşkilât yapmıştı. Mete Türk milletini yaratan insandır. Savaşta enerji, dâhilde disiplin, millî bir itaat ruhu ve devletçilik gibi vasıflar Türk milletine Mete'den kalan yadigârlardır.

Kun devleti Mete'den sonra milâdî 216'ya kadar devam etti. Demek ki ömrü 436 yıldır. Bütün bu müddet zarfında hayatları Çin'le yapılan mücadele ile geçmiştir. Fakat edebiyat tarihini alâkadar eden bir ciheti olmadığı için bunu zikretmiyoruz.

Siyenpiler

Orta Asya hâkimiyeti Kunlardan Siyenpilere geçti. Bunların hâkimiyeti 216-394 arasında sürmüş, ömürleri Çin'le çarpışarak geçmiştir. Edebiyat tarihi bakımından ehemmiyetleri olmadığı için tarihlerini söylemiyoruz.

Aparlar

394 tarihinde hâkimiyet Aparlara geçti. Bunların meşhur hükümdarı Tolun, Orta Asya'nın Mete'den sonra ikinci büyük ıslahatçısıdır. O zamana kadar Orta Asya hükümdarlarının lâkabı olan "yabgu"yu küçük görerek "kağan" unvanını aldı. Bundan sonra yabgu ikinci derecede bir unvan oldu. Bunlar da Kora'dan Avrupa'ya kadar olan sahaya hâkimdiler. Avrupalılar bunlara Avar derler. Edebiyat tarihi bakımından ehemmiyetleri yoktur.

Gök Türkler

Edebiyat tarihi bakımından gayet mühim olan Gök Türkler ilk önceleri Apar kağanlarına tâbiydiler. Altay'da demircilikle uğraşarak kağanlarına silâh yapıyorlardı. Apar kağanı, kendisine karşı yapılan bir isyanı bastırmasını, Gök Türklerin reisi olan Bumun'a emretti. Bumun isyanı muvaffakiyetle bastırdı ve mükâfat olarak Apar kağanının kızını istedi. Kağanın bu teklifi hakaretle reddetmesi üzerine silâha sarılan Bumun savaşta Aparları yendi. Kağan intihar etti. Bu suretle 552 tarihinde Gök Türk hanedanı başladı. Bumun Kağan "İl Kağan" lâkabını aldı. Memleketin batı taraflarının idaresini kardeşi İstemi Kağan'a verd. Bu suretle tarihte ilk defa Türk adı çıkmış oldu. Gök Türk kelimesindeki "gök" yani "mavi" kelimesi devletin büyüklüğünü göstermek için kullanılmıştır. Renk isimleri Türklerde büyüklük, çokluk, şöhret göstermek için kullanılır (kara cahil, kara keder, ak soy, kızıl cehennem gibi).

Gök Türk devleti eski Türk devletlerinden daha iyi teşkilâtlı idi. Memleket esas itibarıyla doğu ve batı diye ikiye ayrılmıştı. İkisinde de bir kağan bulunuyor, fakat bu kağanlardan bazan doğudaki batıdakine, bazan da batıdaki doğudakine tâbi bulunuyordu. Hattâ bazan devlette dört kağanın birden bulunduğu olurdu. Fakat biri büyük kağan sayılır, diğerleri üzerinde hâkimiyet hakkı olurdu. Doğu ve batı diye ikiye ayrılan devletin herbirinde kağandan sonra en büyük rütbe olmak üzere yabgu ve şadlar bulunur, bunlar memleketin büyük birer bölümünü idare ederlerdi. Kağanın hükümdar olmayan çocukları "tigin" lâkabını taşırdı. Yabgu ve şadlar çok defa tiginlerden tayin olunurdu. Devletin yüksek rütbeli memurlarına "tarkan", "buyruk", "şadapıt" denir, bütün tarkanlar, buyruklar, şadapıtlar ve boy reisleri "beg" un-

vanını taşırdı. Unvanlar çok defa irsî idi. Teşkilât tamamiyle askerî idi. Kağan ölünce yerine oğlu yahut kardeşi veya amcası geçerdi.

Gök Türklerin diğer büyük bir ehemmiyeti de bunların kendileri hakkında ilk defa eser bırakmış olmalarıdır. Gök Türklerden önceki devirde atalarımız kendileri hakkında hiçbir yazı ve vesika bırakmadıkları için onlar hakkındaki malûmatı medenî komşularından alıyoruz. Bumun Kağan'dan sonra kağan olan İstemi Kağan zamanında devlet garbî Roma ve İran imparatorlukları ile siyasî ve iktisadî münasebetlere girdi. Fakat onların sözlerini tutmaması yüzünden her ikisiyle de harb edilerek topraklar alındı. 610 tarihine kadar az-çok birliğini muhafaza ederek yaşayan Gök Türk devleti bu tarihte doğu ve batı kağanlarının birbirini tanımaması yüzünden ikiye ayrıldı. Bundan istifade eden Çinliler 630 tarihinde doğu Gök Türklerini yenerek doğu hükümdarı Kara Kağanı birkaç yüz bin Türkle beraber esir edip Çin'e götürdüler ve çinlileştirmek için Çin'in ötesine berisine dağıttılar. 659'da da batı kağanlığını yıktılar.

Esarette bulunan Gök Türkler birkaç defa isyan ettiler. Bilhassa 639'da Kür Şad'ın 40 kişi ile Çin payitahtında yaptığı ve Çin imparatorunu tevkif ederek ve Gök Türk prenslerinden birini Türkistan'a götürerek Türk kağanlığını diriltmek maksadını güttüğü ihtilâl pek şanlı oldu. Fakat bastırıldı. Nihayet 681'de İlteriş Kutluk Kağan'ın 17 kişi ile dağa çıkarak yaptığı ihtilâl muvaffak oldu. Etraftan koşuşanlarla 70'e, biraz sonra da 700'e çıkan ihtilâlciler istiklâllerini elde etmeye muvaffak oldular. Böylelikle Gök Türk devleti dirildi.

İlteriş Kutluk Kağan 681-693 yılları arasında kağanlık etmiştir. Kendisinin akılda eşi, şerefte yoldaşı olan "Bilge Tonyukuk" ilk dağa çıkıştan beri yanında bulunuyordu. Ve devletin hem başkumandanı, hem de baş veziri idi.

Bu iki gayretli adam isyan etmiş olan Dokuz Oğuzları, Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay ve Tatabıları yenip itaata aldılar. Çinlileri yendiler. Gök Türkleri zengin ettiler. Bu devrede Gök Türklerin sayısı pek azdı.

Kutluk Kağan öldüğü zaman oğulları sekiz ve yedi yaşında idiler. Onun için yerine kardeşi Kapağan Kağan geçti (693-716). Bilge Tonyukuk yine devletin baş veziri idi. Kapağan Kağan zamanında da birçok seferler yapıldı. Batı Türkleri de itaata alındı. Çinliler yenildi. Fakat Kapağan Kağan ihtiyarlığında bazı yolsuzluklar yaptığından kendisine karşı isyanlar oldu ve bir suikasta kurban gitti.

Oğlu Bögü Kağan yerine geçtiyse de Kutluk Kağan'ın oğulları Megren ve Kül Tigin bunu tanımadılar. İsyan edip Bögü'yü öldürdüler. Kutluk Kağan'ın büyük oğlu Megren, "Bilge Kağan" unvanıyla tahta geçti. 720'de Çinliler Gök Türkleri ortadan kaldırmak için 300.000 kişilik bir ordu ile savaş açtılar. Dokuz Oğuz, Kırgız, Basmıl, Kıtay gibi tâbi boyları da isyana kışkırttılar. Fakat Gök Türkler bu müşterek hareketi karşılayıp Çinlileri bozguna uğrattılar. Çin, hediye adı altında ipek kumaş vergisi vermeye mecbur kaldı. Biraz sonra Bilge Tonyukuk öldü (aşağı yukan 720 yıllarında).

Türk birliği için yıpranırcasına çalışan kahraman Kül Tigin 731'de Dokuz Oğuzlarla yapılan bir harpte karargâhı korumak için öldü. Bilge Kağan da 734'te vezirlerinden biri tarafından zehirlenerek öldü. Bu üç mühim şahsiyetin ölümünden sonra Gök Türk devleti yavaş yavaş alçalmaya yüz tuttu. 742'de Dokuz Oğuz, Karluk ve Basmıllar birleşerek devlete karşı isyan ettiler. 745'te Gök Türk hanedanı yıkılarak yerine Dokuz Oğuzlar hâkim oldular.

Dokuz Oğuz-On Uygurlar

"Dokuz Oğuz" dokuz boy demektir. "Ok" kelimesi boy mânâsına gelirdi. Sonundaki "z" ile yapılan çoğullar bugün de vardır: İkiz, üçüz gibi... Eski Türklerde siyasî zümrelerin adlan ekseriya o birliği teşkil eden boyların sayısını da gösterirdi: Dokuz Oğuz, On Uygur, Sekiz Oğuz, Üç Kurıkan, Otuz Tatar gibi; Dokuz Oğuzlarla On Uygurlar da sekizinci asırda Moğulistan'ın şimalinde yaşıyorlar ve birlikte hareket ediyorlardı. Gök Türklerin kitabelerinde bunlara Dokuz Oğuz ve bazan yalnızca Oğuz dendiği halde, Moyunçur Kağan kitabesinde Dokuz Oğuz-On Uygur denilmektedir. 840'tan sonra ise Dokuz Oğuz adı büsbütün kaybolarak yalnız Uygur adı kalmaktadır.

Bunların ikinci kağanları olan Moyunçur Kağan (746-759) en ünlüleri olup fütuhatı ile meşhurdur. Kendi adına Orhun yazısı ile bir âbide diktirmiştir. Kendisinden sonra tahta geçen oğlu Bögü Kağan, yahut resmî unvanı ile "Alp Külüg Bilge Kağan" (759-780) ise 763 tarihinde manihaizmi devlet dini olarak kabul etmekle ün salmış bir kağandır. Moyunçur Kağan zamanında Dokuz Oğuz-Uygurların çoğu manihaist olduğu halde kağan şamanî idi. Bu devletin dayandığı unsur olan Dokuz Oğuz-On Uygurlar arasında en medenî olanları Uygurlardır. Uygurların bir kısmı, bugün Şarkî Türkistan dediğimiz ülkede, sekizinci asırdan birkaç asır önce medenî hayata geçmişlerdi.

Bunların hâkimiyeti 840 yılına kadar büyük imparatorluk halinde devam ettikten sonra sarsıldı. 840'taki büyük kıtlık ülkede isyanlar doğurdu. Şimalde yaşayan Kırgızların isyanı pek yaman oldu. Bunlar Dokuz Oğuz - On Uygurları tamamiyle yendiler. Bu kırgın birkaç yıl sürdü. Uygurlar ikiye ayrılarak cenuba doğru göçtüler.

Cenub-ı şarkîye göçenler açlıkla, cenuptan Çinlilerin, şimalden Kırgızların saldırması ile mahvoldular. Cenub-ı garbîye kaçanlar ise zaten kendilerine tâbi olan Şarkî Türkistan ülkesine gelerek evvelce burada olan şehirlere yerleştiler. Kendilerine de yeni şehirler yaptılar. Bu şehirler kale ile korunan müstahkem şehirlerdi. Merkezleri Kocu şehri idi ki bugün Kara Hoca adını taşır. Beş Balık, Can Balık, Yeni Balık, Sülmi gibi şehirleri de Uygurlar yaptılar. ("Balık" eski türkçede şehir demektir). Bu bölgeye yerleştikten sonra artık Dokuz Oğuz adı silinip yalnız Uygur adı kaldı.

Devlet böylece küçüldükten sonra Uygurlar kahramanlıklarını muhafaza etmekle beraber çok medenî bir hayat yaşamaya başladılar. Aralarında budizm, manihaizm ve biraz da nasturîlik dinleri yayılmıştı. Bu dinlerin birbiriyle mücadelesi barış içinde oluyor, her din kendisini propaganda ile ileri sürmek istediğinden dinî eserler yazılıyor, dinî eserler yanında lâdinî eserler de meydana geliyordu.

Uygur devleti 940 yıllarında Karahanlılar devleti kuruluncaya, yahut bir ihtimale göre zaten batı Gök Türklerinin en güçlü boyu olan Türgişlerin devamı olmak üzere mevcut olan Karahanlı devleti genişlemeğe başlayıncaya kadar devam etti. Bu tarihten sonra ise Karahanlıların batıdan yaptıkları sıkıştırma ile küçülüp daha doğuya çekilen Uygurlar on dördüncü asra kadar küçük bir beğlik halinde devam ettiler. Sonra Çingiz Han imparatorluğu içinde siyasî varlıkları sona erdi. Bunların artıkları olan Sarı Uygurlarla Kara Uygurlar bugün hâlâ yaşıyorlar. Kara Uygurlar şimdi moğullaşmış olup moğulca konuşurlar. Sarı Uygurlar Türklüklerini ve eski âdetlerini saklıyorlar. Kendilerine "Sarı Yoğur" diyorlar. Budisttirler.